Copyright & Creative Commons:
The copyright of articles published in the *Journal of Legal Reserach* remains with the author(s). This journal is published as an open access publication, and all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0). This license permits use, redistribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and the use is non-commercial in nature.
For more information, please refer to the journal's *Open Access Policy* page.

The Right to Public Legal Education and Service from the Perspective of Citizenship Rights: With Emphasis on the Role of Legal Clinics

Nahid Safari[1]

S.D.I.L.
The SD Institute of Law Research & Study

Publisher:
Shahr-e- Danesh Research and Study Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/jlr.2024.471857.2708

Received:
5 July 2024

Accepted:
17 September 2024

Published:
5 May 2026

Abstract

Public access to veritable legal information and legal literacy remains limited, and in many instances the information available to ordinary citizens is incomplete, misleading, or inaccurate. This situation, when coupled with the economic barriers preventing access to legal services, not only contributes to the violation of citizens' rights, but also leads to an increase in legal disputes, judicial caseloads, and procedural delays within the justice system. In light of the insufficient scholarly attention devoted to the right to receive public legal education and access to legal services as citizenship rights, and considering the practical significance of this entitlement in contemporary society, the present study, recruiting a descriptive-analytical methodology, seeks to address the following questions: Can the right to receive legal education and services properly be regarded as one of the manifestations of citizenship rights? What is the status of this right within the Iranian legal system, and what mechanisms may effectively guarantee its realization? A meticulous examination of the categories of citizenship rights identified by legal scholars, together with the relevant legislative and regulatory framework, demonstrates that the right to legal education and access to legal services constitutes an essential component of contemporary standards of civic life and should properly be enshrined as part of modern citizenship rights. Nevertheless, this right has not received due attention either from legislators or from academic scholarship within the field. This study, while conceptualizing these entitlements within the framework of citizenship rights, argues that the establishment of legal clinics represents an appropriate and effective institutional mechanism for the realization of this right. Legal clinics, through combining educational and service-oriented functions, are capable of promoting legal literacy, facilitating access to justice, and providing practical legal assistance to citizens, particularly vulnerable and economically disadvantaged groups.

1. Assistant Professor, Department of Law, Faculty of Humanities, Maragheh University, Maragheh, Iran.
Email: nsafari@maragheh.ac.ir

Keywords: Citizenship Right, Right to Education, Legal Service, Legal Literacy, Legal Clinic.

Funding: Part of this article is derived from a research project entitled "Examining the Impact of Citizens' Lack of Legal Awareness on the Emergence of Legal Disputes with Municipal Authorities and Assessing the Feasibility of Reducing Legal Problems through the Establishment of Legal Clinics in the Municipality of Tabriz," which was conducted with the financial support of the Research Center of the Islamic City Council of Tabriz.

Acknowledgements:
The author would like to thank Ms. Laleh Lalehabbasi, the overseer of the research project, for her supervision of the research project from which part of this article has been derived.

Author Contributions:
Nahid Safari: Conceptualization, Methodology, Software, Validation, Formal Analysis, Investigation, Resources, Data Curation, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Visualization, Supervision, Project Administration.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:
Safari, Nahid. "The Right to Public Legal Education and Service from the Perspective of Citizenship Rights: With Emphasis on the Role of Legal Clinics". *Journal of Legal Research*, 25, no. 65 (May 5, 2026), 165-190.

Extended Abstract

In contemporary understandings of citizenship rights, attention is commonly directed toward the civil, social, political, and economic dimensions of individual entitlements. Among these dimensions, access to social services constitutes an integral citizenship right and generally encompasses such matters as public security, social welfare, and civic services. The right to receive legal education, legal information, and legal services should likewise be regarded as an integral component of modern citizenship rights. The significance of this claim stems from the fact that the legal literacy of the general public remains limited and, in many instances, distorted or inaccurate. Given both the breadth and technical complexity of legal knowledge, it is practically impossible for ordinary citizens to possess adequate awareness of diverse legal matters. Moreover, superficial information obtained, particularly through digital and social media platforms, not only frequently fails to facilitate the vindication of legal rights, but often proves misleading and erroneous. Accordingly, lack of legal awareness and insufficient understanding of one's rights must be considered among the principal causes of the deprivation and ineffective protection of citizens' rights. In addition, the ineffective implementation of numerous legal rules may itself be attributed to inadequate public legal knowledge and awareness. The importance of legal literacy in contemporary society has become increasingly evident as the growing complexity of social relations has generated a corresponding increase in legal disputes. To such an extent, indeed, that the accumulation of judicial cases and excessive delays in adjudication may now be regarded as among the most serious challenges confronting the judicial system. As social relations become more intricate, new forms of disputes emerge, many of which require judicial intervention and litigation. The proliferation of legal actions before courts not only imposes substantial financial burdens upon citizens, but also places significant pressure on judicial institutions and, from a macro-level perspective, contributes to the erosion of social capital. Other obstacles in this field include the inadequacy of existing legal aid mechanisms, the absence, often for cultural reasons, of a perceived need to seek professional legal assistance, as well as economic hardships and the high cost of legal representation and specialized legal services. Owing to the relative neglect of the right to legal education and the right of access to legal services as distinct manifestations of citizenship rights within the existing scholarly literature, and considering the practical importance of these rights, this study seeks to answer the following questions: Can the right to legal education and the right of access to legal services properly be characterized as citizenship rights? What is the status of these rights within the Iranian legal system? And what mechanisms may best guarantee their effective realization for citizens? A close examination of the various categories of citizenship rights confirms that access to legal education and the availability of legal services must be understood as essential requirements of contemporary social life and therefore as among the modern manifestations of citizenship rights. Nevertheless, these rights have not received adequate attention from either legislators or scholars working in the field of citizenship law, despite their considerable practical significance. For this reason, they merit substantially greater scholarly and legislative engagement. Although

certain scholars and experts in citizenship education have acknowledged the importance of legal education, and while some statutory provisions have addressed aspects of public legal awareness, legal literacy in the broader sense advanced in this study, namely, a level of legal competence and practical capability necessary for meaningful and active participation in legal culture, has not yet been sufficiently recognized. Existing approaches generally reduce legal awareness to mere familiarity with citizens' rights and duties, while citizenship education is often confined to the promotion of general civic culture. In practice, such educational initiatives are largely limited to mass media campaigns or programs implemented by specific public institutions, such as municipalities, the insufficiency of which has become evident in practice. Given the central role of legal assistance (legal aid / assistance judiciaire) in the realization of judicial justice and the absence of sufficiently effective institutional mechanisms in this regard, the study proposes the establishment and development of legal clinics as an appropriate means of addressing these deficiencies. By combining educational, research, and service-oriented functions, legal clinics provide an effective framework for enhancing citizens' legal literacy and delivering accessible legal services to those in need. These clinics are institutions in which qualified individuals, primarily law professors, attorneys, trainee lawyers, and law students, provide practical legal services to members of the public in a supervised setting. The establishment of such clinics is also consistent with the ethical and religious foundations of Iranian society, which have historically emphasized support for disadvantaged groups, the expansion of justice, and the provision of public-interest services. Despite the increasing scholarly attention devoted to legal clinics in recent years, several legal and practical obstacles remain, including the ambiguous legal status of legal clinics within Iranian law, the absence of a clearly designated regulatory authority, and the limited number of such institutions currently in operation. These challenges underscore the need for greater attention to the issue, particularly from the perspective of citizenship rights. The study adopts a descriptive-analytical methodology and is based on library research, including an examination of books, scholarly articles, and relevant legislative materials within both the Iranian legal system and selected comparative legal systems.

کپی‌رایت مقالات منتشرشده در نشریه پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده/نویسندگان محفوظ است. این نشریه به‌صورت دسترسی آزاد منتشر می‌شود و تمامی مقالات آن تحت مجوز Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) منتشر می‌گردند. این مجوز اجازه استفاده، بازنشر و بازتولید محتوا در هر نوع رسانه‌ای را می‌دهد، مشروط بر آنکه به منبع اصلی به‌درستی استناد شود و استفاده صرفاً غیرتجاری باشد.
برای کسب اطلاعات بیشتر، به صفحه «سیاست‌های دسترسی آزاد» نشریه مراجعه فرمایید.

حق دریافت آموزش و خدمات حقوقی از منظر حقوق شهروندی؛ با تأکید بر نقش کلینیک‌های حقوقی

ناهید صفری[1]

پژوهشکده حقوق

نوع مقاله: علمی ـ پژوهشی

DOI:
10.48300/jlr.2024.471857.2708

تاریخ دریافت:
۱۵ تیر ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:
۲۷ شهریور ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:
۱۵ اردیبهشت ۱۴۰۵

چکیده

اطلاعات و سواد حقوقی عموم شهروندان اندک و اغلب گمراه‌کننده و ناصحیح است. این موضوع در کنار موانع اقتصادی برخورداری از خدمات حقوقی، علاوه بر تضییع حقوق شهروندان، موجبات کثرت پرونده‌های حقوقی و اطاله دادرسی را نیز فراهم نموده است. به لحاظ عدم توجه به حق دریافت آموزش و خدمات حقوقی به‌مثابه یکی از حقوق شهروندی در ادبیات پژوهشی و با توجه به اهمیت عملی این حق، پژوهش حاضر درصدد پاسخگویی به این سؤالات است که آیا می‌توان این حق را از مصادیق حقوق شهروندی دانست و وضعیت آن در نظام حقوقی ایران و راهکار مناسب برای تضمین آن چیست؟ تدقیق در مصادیق بیان‌شده از حقوق شهروندی توسط صاحب‌نظران این حوزه و مقررات موجود، مؤید آن است که حق دریافت آموزش حقوقی و خدمات حقوقی در راستای استانداردهای زندگی جامعه فعلی و از مصادیق حقوق شهروندی امروز محسوب می‌شود که به نحو شایسته مورد توجه قانونگذار و پژوهشگران این حوزه قرار نگرفته است. پژوهش حاضر ضمن تبیین حقوق مذکور از منظر حقوق شهروندی، تأسیس کلینیک‌های حقوقی را به‌عنوان نهادی با وظایف متعدد آموزشی و خدماتی، راهکاری مناسب برای تحقق این حق می‌داند. روش تحقیق به‌صورت توصیفی ـ تحلیلی است و با جمع‌آوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای انجام شده است.

۱. استادیار، گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه مراغه، مراغه، ایران.

Email: nsafari@maragheh.ac.ir

کلیدواژه‌ها: حقوق شهروندی، حق بر آموزش، خدمات حقوقی، سواد حقوقی، کلینیک‌های حقوقی.

حامی مالی :
بخشی از این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی با عنوان«بررسی تأثیر فقدان اطلاعات حقوقی شهروندان در ایجاد اختلافات حقوقی با شهرداری و امکان‌سنجی کاهش مشکلات حقوقی از طریق استقرار کلینیک‌های حقوقی در شهرداری تبریز» است و با حمایت مالی مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر تبریز انجام شده است.

مشارکت نویسندگان :
ناهید صفری: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، استفاده از نرم‌افزار، اعتبارسنجی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نظارت بر داده‌ها، نوشتن ـ پیش‌نویس اصلی، نوشتن ـ بررسی و ویرایش، تصویرسازی، نظارت، مدیریت پروژه.

تعارض منافع:
بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

قدردانی:
بدین وسیله از خانم لاله لاله‌عباسی، ناظر طرح پژوهشی بابت نظارت در طرح پژوهشی که بخشی از این مقاله برگرفته از آن است، سپاسگزاری می‌شود.

استناددهی:
صفری، ناهید. « حق دریافت آموزش و خدمات حقوقی از منظر حقوق شهروندی؛ با تأکید بر نقش کلینیک‌های حقوقی». مجله پژوهشهای حقوقی، ۲۵، ش. ۶۵ (۱۵ اردیبهشت ۱۴۰۵)، ۱۶۵-۱۹۰.

مقدمه

حقوق شهروندی از موضوعاتی است که به‌طور خاص در دهه‌های اخیر مورد توجه قرار گرفته است. در تبیین مؤلفه‌های مختلف حقوق شهروندی، ابعاد مختلف حقوق مدنی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی مورد توجه است. دریافت خدمات اجتماعی از مؤلفه‌های مهم حقوق شهروندی محسوب می‌شود و معمولاً شامل مصادیقی مانند بهره‌مندی از امنیت، رفاه اجتماعی و خدمات مدنی است. حق دریافت خدمات، اطلاعات و آموزش حقوقی را باید از مصادیق حقوق شهروندی در جامعه امروزی دانست که نه در مقام اجرا و نه در ادبیات پژوهشی چندان مورد توجه قرار نگرفته است. پیچیده‌تر شدن روابط اجتماعی، موجب بروز مشکلات حقوقی متعدد در روابط افراد شده است. بی‌اطلاعی و ناآگاهی شهروندان از حقوق خود گاه موجبات نادیده گرفتن حقوق آنها می‌شود. با توجه به گستره دانش حقوق و تخصصی بودن آن، امکان آگاهی شهروندان به بسیاری از موضوعات حقوقی تقریباً غیرممکن است و از طرف دیگر کسب اطلاعات سطحی توسط ایشان به‌ویژه در فضای مجازی، گاه نه‌تنها کمکی به احقاق حق ایشان نمی‌کند، بلکه اغلب این اطلاعات، گمراه‌کننده بوده و موجبات تضییع حقوق آنها را ایجاد می‌نماید. ناکافی بودن معاضدت‌های پیش‌بینی‌شده در قانون و عدم احساس نیاز به وکلا به لحاظ فرهنگی، مشکلات اقتصادی و هزینه‌های استفاده از خدمات متخصصان حقوقی را نیز باید از دیگر موانع این حوزه دانست. از این منظر می‌توان فقدان سواد و اطلاعات حقوقی شهروندان و یا اطلاعات سطحی و گمراه‌کننده آنها در کنار فقدان سازکارهای قانونی مناسب برای دریافت آموزش‌های لازم و مناسب و نبود بسترهای مناسب و کافی برای دریافت خدمات حقوقی را از دلایل کثرت پرونده‌های حقوقی و مراجعه به مراجع قضایی و به‌طور کلی تضییع حقوق شهروندان دانست.

پژوهش‌های داخلی صورت‌گرفته در خصوص میزان آگاهی حقوقی شهروندان در حوزه‌های مختلف نیز مؤید نامطلوب بودن سطح اطلاعات و سواد حقوقی شهروندان است[۲] و اهمیت توجه به آموزش حقوقی و ارائه خدمات حقوقی را از منظر حقوق شهروندی برجسته می‌سازد. البته اهمیت آموزش‌های حقوقی مورد توجه برخی پژوهشگران و صاحب‌نظران حوزه آموزش شهروندی قرار گرفته است.[۳] با وجود این سواد حقوقی به مفهوم گسترده مطرح‌شده در این پژوهش، مورد توجه

---

۲. محمد گنجی، محسن نیازی و اسما عسکری کویری، «تحلیلی بر فرهنگ شهروندی با تأکید بر آموزش‌های شهروندی»، مطالعات جامعه‌شناسی شهری، ۴، ۱۲(۱۳۹۳)، ۱۸؛ کرامت‌الله زیاری و دیگران، «ارزیابی میزان آگاهی‌های عمومی شهروندان پیرانشهر از حقوق شهروندی و قوانین شهری»، پژوهش‌های جغرافیای برنامه‌ریزی شهری، ۱،۱(۱۳۹۲)، ۷۴.

۳. حامد اخوان، «بررسی و شناسایی مؤلفه‌های نظام آموزش شهروندی»، آفاق علوم انسانی، ۶، ۶۶(۱۴۰۱)، ۱۷-۳۰؛ رضاعلی محسنی، «ابعاد و تحلیل حقوق شهروندی؛ راهکارهایی برای تربیت و آموزش حقوق شهروندی»،

پژوهش‌های داخلی قرار نگرفته و معمولاً اطلاعات حقوقی محدود به آگاهی از حقوق و تکالیف شهروندی و مراد از آموزش شهروندی، بیشتر آموزش فرهنگ شهروندی است. از این رو به لحاظ اهمیت این حق از منظر حقوق شهروندی، در پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این سؤالات هستیم که آیا حق دریافت آموزش و خدمات حقوقی را می‌توان از مصادیق حقوق شهروندی دانست و جایگاه این حق در نظام حقوقی ایران چیست؟ و درنهایت راهکار مناسب برای تضمین این حق چیست؟ تدقیق در مصادیق بیان‌شده از حقوق شهروندی توسط صاحب‌نظران این حوزه، مؤید آن است که دریافت آموزش حقوقی و خدمات حقوقی را باید در راستای استانداردهای زندگی جامعه فعلی و از مصادیق حقوق شهروندی امروز محسوب نمود که به نحو مطلوب مورد توجه قانونگذار و پژوهشگران حوزه حقوق شهروندی قرار نگرفته است و شایسته توجه است. با توجه به اهمیت معاضدت در تحقق عدالت قضایی و فقدان نهادهای کافی در این راستا، راهکار ارائه‌شده در پژوهش حاضر برای جبران این خلأها، تأسیس و راه‌اندازی کلینیک‌های حقوقی است که با دربرداشتن وظایف متعدد آموزشی و خدماتی، راهکار مناسبی برای افزایش سواد حقوقی و ارائه خدمات حقوقیِ مورد نیاز هستند. البته توجه به کلینیک‌های حقوقی در ادبیات حقوقی ایران سال‌هاست که مورد توجه نویسندگان حقوقی قرار گرفته، اما در عمل به علت برخی موانع قانونی و عملی نتوانسته اهداف والای خود را به نحو شایسته‌ای محقق سازد. شفاف نبودن وضعیت قانونی این کلینیک‌ها و فقدان متولی دقیق قانونی از یک طرف و اندک بودن تعداد آنها، ضرورت توجه بیشتر به‌ویژه از منظر حقوق شهروندی را مطرح می‌نماید. برای بررسی موضوعات مطروحه در این پژوهش ابتدا حق دریافت آموزش حقوقی از منظر حقوق شهروندی تبیین شده و سپس حق دسترسی به خدمات حقوقی از منظر حقوق شهروندی مورد ارزیابی قرار گرفته است و درنهایت نقش کلینیک‌های حقوقی به‌عنوان یکی از راهکارهای ارتقای دانش حقوقی و ارائه خدمات حقوقی مورد بررسی قرار گرفته است.

۱- حق دریافت آموزش حقوقی از منظر حقوق شهروندی

در تعاریف حقوق شهروندی، معمولاً سه شاخصه اصلی حقوق مدنی، حقوق اجتماعی و حقوق سیاسی مورد توجه پژوهشگران و صاحب‌نظران قرار گرفته است. از منظر این تقسیم‌بندی، یکی از مصادیق مهم حقوق شهروندی، حقوق اجتماعی شهروندان است. در آثار نویسندگانی که به ابعاد مختلف حقوق اجتماعی پرداخته‌اند، مصادیق مختلفی برای حقوق اجتماعی ذکر شده است. طیف وسیعی از حقوق مربوط به رفاه و امنیت اقتصادی، حق زندگی طبق استانداردهای

مطالعات سیاسی، ۳، ۱۰(۱۳۸۹)، ۱۱۷-۱۴۴؛ گنجی، پیشین، ۱۸.

رایج زندگی در یک جامعه، نظام آموزش و خدمات[۴]، رفاه و تأمین اجتماعی، تأمین حداقل‌های بهداشتی، سوادآموزی، سلامت و بهداشت عمومی[۵] حقوق اقتصادی و نیز حداقل استانداردهای زندگی در تسهیلات اجتماعی[۶] ازجمله مهم‌ترین مصادیق بُعد اجتماعی حقوق شهروندی هستند. در برخی قوانین نیز مصادیقی از خدمات اجتماعی قابل ملاحظه است. به‌عنوان نمونه در بند ۱۰ منشور حقوق شهروندی شورای اسلامی شهر تهران، در بیان مصادیق خدمات اجتماعی به مددکاری، مشاوره روان‌شناختی، آموزش‌های توان‌بخشی و توانمندسازی و خدمات حمایتی از اقشار در معرض آسیب و آسیب‌دیده اجتماعی و مناسب‌سازی معابر و محیط اجتماعی برای فعالیت افراد دارای محدودیت و معلولیت اشاره شده است. توجه به مصادیق بیان‌شده مؤید آن است که دریافت آموزش حقوقی به‌صورت خاص و به‌عنوان مصادیق حقوق اجتماعی مورد توجه قانونگذار و پژوهشگران این حوزه قرار نگرفته است. در حالی که به نظر می‌رسد با توجه به شرایط زندگی اجتماعی کنونی، دریافت آموزش حقوقی را باید از مصادیق حقوق شهروندی امروز محسوب نمود و آن را در راستای استانداردهای زندگی جامعه فعلی محسوب نمود. اهمیت سواد حقوقی در جامعه کنونی از آنجا ناشی می‌شود که پیچیده‌تر شدن روابط اجتماعی موجب بروز مشکلات حقوقی بسیاری در روابط افراد شده است تا حدی که تراکم پرونده‌های قضایی و اطاله دادرسی را باید از معضلات نظام قضایی محسوب نمود. اقامه دعاوی متعدد در محاکم دادگستری، ضمن تحمیل هزینه فراوان بر شهروندان، مراجع قضایی را نیز با مشکلاتی مواجه نموده و در نگاه کلان موجب اتلاف سرمایه‌های اجتماعی می‌گردد. صرف‌نظر از عوامل متعدد این مسئله که بررسی آنها موضوع نوشتار حاضر نیست، فقدان سواد و اطلاعات حقوقی شهروندان و فقدان سازکارهای قانونی مناسب برای دریافت آموزش‌های لازم را می‌توان از عوامل تأثیرگذار در این زمینه به حساب آورد. در نظام حقوقی ایران با توجه به تخصصی و گسترده بودن متون قانونی، امکان آگاهی شهروندان به بسیاری از موضوعات حقوقی غیرممکن است. علی‌رغم اختلاف‌نظر بین حقوق‌دانان در خصوص نحوه نگارش متون حقوقی، به نحوی که برخی نگارش به زبان تخصصی را ضروری می‌دانند[۷] و برخی بر قابل فهم و صریح بودن آن تأکید دارند،[۸] در قانون‌نویسی حقوق ایران در ظاهر نظر اول پذیرفته شده است.

---

4. Thomas Humphery Marshall, *Citizenship and Social Class Citizenship and Social Class and Other Essays* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 30.

۵. گنجی، پیشین، ۶.

٦. زهرا جهانشاهی، «مطالعه تطبیقی مصادیق حقوق شهروندی در حقوق ایران و انگلستان»، مطالعات علوم اجتماعی، ۷، ۴(۱۴۰۰)، ۱۷۹.

۷. محمدامین موسوی، مبانی فهم حقوق (درآمدی بر فلسفه حقوق) (تهران: انتشارات جنگل، ۱۳۹۱)، ۵۴.

۸. ناصر کاتوزیان، مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۲)، ۷۴؛

به نحوی که به باور برخی، تقلید از قوانین سایر کشورها و ورود الفاظ بیگانه و نگارش غیراصولی برخی قوانین موجب غیرقابل فهم بودن آن برای عموم شده است.[۹] از طرف دیگر فضای مجازی و سایر ابزار عمومی تحصیل اطلاعات، موجب کسب اطلاعات سطحی و حتی گمراه‌کننده توسط شهروندان شده است. از این رو بدیهی است که بی‌اطلاعی و ناآگاهی شهروندان از حقوق خود موجب نادیده گرفتن حقوق آنها و تحمیل زیان بر آنها شده و حتی می‌توان عدم اجرای بسیاری از قوانین را ناشی از عدم آگاهی شهروندان دانست. نمونه بارز این امر، قوانین مربوط به حق کسب و پیشه در صورت فروش ملک به شهرداری یا قانون نحوه تملک اراضی و ابنیه توسط شهرداری است که از نظر برخی پژوهشگران، گاه مدیریت شهری در رابطه با آگاه‌سازی شهروندان از این دسته قوانین به دلیل ذی‌نفع بودن شهرداری اهمال نموده و همراه با ناآگاهی شهروندان، زیان‌هایی را به آنها وارد نموده و به دنبال آن بخشی از حقوق شهروندی آنها در این موارد پایمال شده است؛[۱۰] بنابراین به نظر می‌رسد که داشتن سواد حقوقی را باید از ضروریات جامعه فعلی محسوب نمود. البته باید توجه داشت که مراد از سواد حقوقی در پژوهش حاضر، مفهوم گسترده آن است. در حالی که در پژوهش‌های داخلی معمولاً سواد حقوقی محدود به آگاهی از حقوق و تکالیف شهروندی و آموزش حقوقی محدود به آگاهی یافتن شهروندان از حقوق و مسئولیت‌های خود شده است[۱۱] و مراد از آموزش شهروندی نیز بیشتر آموزش فرهنگ شهروندی است که شامل رشد دادن ظرفیت‌های شهروندان برای مشارکت و تصمیم‌گیری و عمل آگاهانه است.[۱۲] همان‌طور که برخی حقوق‌دانان به‌درستی اشاره کرده‌اند، سواد حقوقی را باید به‌مثابه یکی از مؤلفه‌های قدرت، توانایی و قابلیت شهروندان دانست.[۱۳] از این رو منظور از دانش و سواد حقوقی سطحی از دانش حقوقی است که شهروندان بتوانند امور روزمره خود را اداره نمایند و قدرت تشخیص استفاده از متخصصان حقوقی را در موارد ضروری داشته باشند. بدیهی است مراد از سواد حقوقی در این مفهوم دانش حقوقی در سطح یک متخصص نبوده و سطحی از توانمندی و شایستگی در مباحث حقوقی مراد است که برای زندگی معنادار و فعال در فرهنگ

احمد خسروی و حامد نوروزی، «حق بر فهم قانون»، مجله حقوقی دادگستری، ۸۴، ۱۱۱(۱۳۹۹)، ۷۲.

۹. احمد حبیب‌نژاد، زهرا عامری و احمد خسروی، «تعهدات دولت در گسترش سواد حقوقی با نگاهی به نظام حقوقی ایران»، مطالعات حقوق عمومی، ۵۰، ۱(۱۳۹۹)، ۱۸۵.

۱۰. زیاری، پیشین، ۶۷.

۱۱. داریوش رضاپور و دیگران، «عوامل مؤثر بر آگاهی شهروندان از مفهوم حقوق شهروندی»، پژوهش در آموزش مطالعات اجتماعی، ۱، ۲(۱۳۹۸)، ۵۰.

۱۲. گنجی. پیشین، ۱۶.

۱۳. حبیب‌نژاد، پیشین، ۱۸۱.

حقوقی مورد نیاز است.[۱۴] این مفهوم گسترده از سواد حقوقی، مستلزم کسب دانش، درک و قضاوت انتقادی در مورد ماهیت قانون، روند قانونی و منابع قانونی است و امکان و تشویق به استفاده از ظرفیت‌ها را فراهم می‌کند.[۱۵] الگوی سواد قانونی[۱۶] به معنای فهم قانون و مراحل قضایی به‌عنوان ضروریات زندگی شهروندان که در کلام برخی پژوهشگران و صاحب‌نظران حوزه آموزش شهروندی مطرح شده، را باید در این راستا تحلیل نمود.

در قوانین موضوعه نیز گاه به مسئله آموزش شهروندان توجه شده است. در بند ظ منشور حقوق شهروندی، به حق آموزش‌وپرورش اشاره شده اما حق برخورداری از آموزش‌های حقوقی مورد تصریح قرار نگرفته است. در بند ۵ ماده ۸ تصویب‌نامه حقوق شهروندی در نظام اداری مصوب شورای عالی اداری به موضوع آموزش مردم اشاره شده است. مطابق این مقرره به‌منظور آشنا نمودن مردم با حقوق خود و فرایند اداری، دستگاه‌های اجرای باید به آموزش همگانی از طریق رسانه‌های جمعی اقدام نمایند تا مردم ضمن آشنایی با حقوق و تکالیف خود در تعامل با آن سازمان، انتظارات خود را تنظیم نمایند. در برخی قوانین دیگر نیز به‌صورت پراکنده در بیان وظایف برخی نهادها به مسئله آموزش حقوقی تا حدودی توجه شده است. به‌عنوان نمونه در ماده ۴۴ قانون خط‌مشی کلی صداوسیما در تبیین وظایف این سازمان به آموزش عمومی جهت آشنایی مردم با حقوق فردی و اجتماعی، قانون اساسی و قوانین مدنی و جزایی کشور اشاره شده است. یا مطابق با بند ۴ منشور حقوق شهروندی شورای اسلامی شهر تهران، شهروندان حق دارند در راستای نهادینه کردن الگوهای متعالی، از آموزش‌های شهروندی و امکانات برابر آموزشی با محتوا و رویکرد آموزه‌های دینی برخوردار باشند. در بند ۵ این منشور نیز مقرر شده که شهروندان حق دارند از آموزش‌های شهروندی در راستای قانون‌مداری و ترویج آیین شهروندی که موجب پایبندی آنها به انضباط اجتماعی می‌شود، بهره‌مند شوند. در عمل نیز شهرداری‌ها به خاطر جایگاهی که در عرصه مدیریت امور شهری و ارائه خدمات همگانی دارند، ظرفیت بالایی در اجرای حقوق شهروندی دارند و ازجمله نهادهای فعال در عرصه آموزش حقوق شهروندی هستند. در برخی مصوبه‌های شورای شهر نیز شاهد الزام شهرداری و نهادهای تابعه آن در جهت آموزش حقوق و تکالیف شهروندی هستیم.[۱۷] قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه جمهوری در ماده ۲۱۱ به مفهوم آموزش حقوقی

---

14. James Boyd White, “The invisible discourse of the law: Reflections on legal literacy and general education”, *University of Colorado Law Review*, 54, 2(1982), 144.

15. Archie Zariski, *Legal literacy, An Introduction to Legal Studies* (Athabasca: Athabasca University, 2014), 21.

16. Law Literacy

۱۷. مجتبی سالک راضی، «جایگاه شهرداری‌ها از منظر حقوق شهروندی»، پژوهش و مطالعات علوم اسلامی، ۳، ۳۱(۱۴۰۰)، ۷۷ و ۸۲.

توجه بیشتری نموده است. بند د ماده ۲۱۱ مقرر می‌دارد: «به‌منظور گسترش فرهنگ حقوقی و قضایی، اصلاح رفتار حقوقی و قضایی مردم، نهادینه‌سازی فرهنگ قانون‌مداری و نیز در راستای پیشگیری از وقوع جرایم و کاهش دعاوی حقوقی، اقدامات ذیل انجام می‌شود:

۱) آموزش همگانی طبق برنامه مصوب قوه قضائیه از طریق صداوسیما؛ ۲) آموزش همگانی حقوق شهروندی در خصوص امور مالیاتی، اداری، کار و تأمین اجتماعی، محیط زیست، بانکی، بیمه‌ای و مشابه آن توسط دستگاه‌های ذی‌ربط از طریق صداوسیما؛ ۳) پیش‌بینی مواد درسی لازم برای آموزش‌های مذکور در دوره‌های راهنمایی تحصیلی و متوسطه».

تدقیق در این مقررات مؤید آن است که علی‌رغم توجه به آموزش شهروندان در برخی قوانین، مسئله اصلی در این حوزه فقدان چهارچوب قانونی مشخص برای پیش‌بینی این حق و پراکنده و محدود بودن آن و نداشتن متولی جامع و منسجم است.[۱۸] مقرره پیش‌بینی‌شده در منشور حقوق شهروندی در خصوص آموزش را باید محدود به آموزش‌های رسمی دانست و به‌دشواری می‌توان آموزش حقوقی را در این قالب قرار داد. اگرچه مقرره پیش‌بینی‌شده، تصویب‌نامه حقوق شهروندی را گامی در راستای حق برخورداری از آموزش به‌عنوان یکی از حقوق شهروندی محسوب نموده، اما به لحاظ محدود بودن قلمرو آن به نظر می‌رسد کافی نبوده و پاسخگوی تمام نیازهای شهروندان نخواهد بود. این قوانین و مصادیق عملی آموزش توسط نهادهای مختلف نیز مؤید آن است که مفهوم آموزش حقوقی محدود به آموزش فرهنگ شهروندی و آگاهی از حقوق و تکالیف شهروندی شده است و با مفهوم سواد و آموزش حقوق در مفهوم بررسی‌شده در پژوهش حاضر منطبق نیست و در عمل نیز یا به رسانه‌های جمعی محدود شده و یا فقط توسط نهادهای خاصی صورت گرفته که ناکافی بودن آن در عمل اثبات شده است. به‌عنوان نمونه دامنه و قلمرو آموزش‌های صورت‌گرفته توسط شهرداری‌ها محدود است و به باور برخی پژوهشگران، به علت اینکه شهرداری‌ها دیدگاه و تعریف روشنی نسبت به آموزش حقوق شهروندی ندارند و در برنامه‌های آموزشی این نهاد، عدم تسلط به محتوا و شیوه‌های آموزشی مشهود و در انتخاب محتوای آموزشی دقت کافی صورت نمی‌گیرد و به آموزش فرهنگ ترافیک، حفاظت از محیط

---

۱۸. در نظام حقوقی ایران، مرجع جامع و منسجمی به‌عنوان متولی حقوق شهروندی وجود ندارد. بند ب ماده ۴۲ لایحه قانونی احکام دائمی برنامه ششم توسعه، وزارت دادگستری را متولی اصلی این حقوق قرار داده است. با توجه به قسمت اخیر این ماده که اقدامات وزارت دادگستری را مانع از اختیارات و وظایف قوه قضائیه و سایر دستگاه‌های اجرایی ندانسته، نهادهای دیگری همانند هیئت مرکزی نظارت بر حفظ حقوق شهروندی و ستاد نظارت بر حفظ حقوق شهروندی در دادگستری استان‌ها، ستاد صیانت از امنیت عمومی و حقوق شهروندی مستقر در دستگاه‌های اجرایی با مرجعیت وزارت کشور، معاونت حقوقی ریاست جمهوری، شهرداری‌ها، اداره کل حقوقی و دفاع از حقوق شهروندی، سازمان زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور نیز در جهت احقاق حقوق شهروندی فعالیت می‌کنند.

زیست و مضامینی از این دست محدود می‌شود، موفق عمل نکرده است.[۱۹]

۲- حق دسترسی به خدمات حقوقی از منظر حقوق شهروندی

علاوه بر دانش حقوقی، وجود سازکارهای قانونی جهت بهره‌مندی از خدمات حقوقی مورد نیاز نیز از ضروریات جامعه فعلی در پیشگیری از ایجاد اختلافات و اقامه صحیح دعاوی است. با پیچیده شدن روابط اجتماعی، همواره با شکل جدیدی از اختلافات مواجه هستیم که نیازمند پیگیری‌های قضایی هستند. اقامه دعوا و پیگیری صحیح دعاوی، نیازمند دانش و سواد حقوقی از یک طرف و در دسترس بودن خدمات حقوقی از طرف دیگر است. با توجه به استانداردها و شرایط زندگی اجتماعی معاصر، دسترسی به خدمات حقوقی را نیز باید از مصادیق حقوق شهروندی محسوب نمود. مراد از این حق، وجود سازکارهای قانونی مناسب برای دریافت خدمات حقوقی جهت اقامه و پیگیری دعاوی در مراجع صالح قضایی است. بخش اصلی در دسترس بودن خدمات حقوقی، با در دسترس بودن متخصصین این حوزه ارتباط دارد. مراجعه به وکلا و مشاوران حقوقی یکی از راهکارهای دریافت اطلاعات حقوقی است که در حال حاضر دلایل فرهنگی و عدم احساس نیاز به استفاده از وکلا در فرهنگ مردم ایران از یک طرف و مشکلات اقتصادی و هزینه‌های داشتن وکیل از طرف دیگر موانعی در این مسیر ایجاد نموده‌اند. در برخی پژوهش‌های صورت‌گرفته نیز مسئله حق‌الوکاله به‌عنوان یکی از موانع اصلی عدم گرایش به استفاده از وکیل مورد تأیید قرار گرفته است.[۲۰] در عمل نیز میزان استفاده از وکلا در دعاوی کم است و مطابق با برخی گزارش‌ها صرفاً ۵ درصد دعاوی توسط وکلا مطرح می‌شوند.[۲۱] بخش دیگری از خدمات حقوقی ناظر به ارائه خدمات برای شهروندانی است که به دلایل مختلف، دعاوی خود را شخصاً مطرح می‌نمایند و وکیل دادگستری در دعاوی آنها حضور ندارد. دریافت مشاوره، تنظیم شکوائیه، لوایح، دادخواست‌ها، راهنمایی در خصوص مراجع صالح و نحوه اقدام و مواردی از این قبیل را باید از مصادیق اصلی این خدمات دانست.

البته در نظام حقوقی ایران با توجه به موانع مربوط به استفاده از خدمات وکلا و در راستای معاضدت حقوقی به شهروندان، مقرراتی پیش‌بینی شده است که امکان ارائه خدمات حقوقی را به

---

۱۹. همان، ۸۹.

۲۰. خلیل آفنداک، «بررسی علل گرایش طرفین دعوی به انتخاب وکیل در شهرستان اهر»، مجله دادرسی، ۱۰۸(۱۳۹۳)، ۵۳.

۲۱. خبرگزاری فارس، « فقط ۵ درصد پرونده‌ها با وکیل رسیدگی می‌شود/ وکلا: مردم فرهنگ استفاده از وکیل را ندارند!»، ۱۸ مهر ۱۴۰۰. قابل دسترسی در:

https://www.farsnews.ir/news/14000718000160/

شهروندان معسر فراهم می‌نماید. مطابق با ماده ۵۱۳ قانون آیین دادرسی مدنی، معاضدت برای اشخاص معسر شامل معافیت موقتی از تمام یا قسمتی از هزینه‌های دادرسی در مورد دعوایی که برای معافیت از هزینه آن ادعای اعسار شده و حق داشتن وکیل معاضدتی است. نحوه درخواست استفاده از وکلای معاضدتی و تعهدات وکلا در خصوص پذیرش این نوع وکالت نیز در قانون وکالت و آیین‌نامه اجرایی لایحه قانونی استقلال کانون وکلای دادگستری مصوب ۱۴۰۰ پیش‌بینی شده است.[۲۲] ماده ۳ قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی، قانون برنامه اول[۲۳]، دوم[۲۴]، سوم[۲۵] و چهارم[۲۶] توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی نیز از دیگر قوانینی هستند که مقرراتی در خصوص معاضدت مطرح نموده‌اند. قانون برنامه پنج‌ساله دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری در قسمت خط‌مشی‌های اساسی در بند ۲-۱۳، ایجاد نظام منسجم و فعال در معاضدت قضایی نظیر فعال ساختن دوایر ارشاد، تقویت آموزش‌های قضایی، کانون وکلا و کارشناسان رسمی و پزشکی قانونی را به‌منظور احقاق حقوق مردم مطرح نموده است. ماده ۳۸ قانون آیین دادرسی کیفری که ضابطان دادگستری را مکلف به آگاه نمودن شاکی بر بهره‌مندی از خدمات مشاوره‌ای موجود و سایر معاضدت‌های حقوقی نموده و ماده ۱۷۲ آیین‌نامه سازمان زندان‌ها مصوب ۱٤۰۰ که خدمات معاضدت قضایی و مشاوره حقوقی رایگان را به زندانیان مقرر نموده، از دیگر مستندات در راستای ارائه خدمات حقوقی است.

اگرچه این قوانین را باید گامی مثبت در راستای حق دسترسی به خدمات حقوقی برای شهروندان دانست، اما امروزه مفاهیم سنتی معاضدت حقوقی مورد چالش قرار گرفته و معاضدت در مفاهیم جدید قلمرو وسیعی یافته است و به گفته برخی حقوق‌دانان علاوه بر یاری و مساعدت در مراحل قضایی و دادرسی، اقدامات گسترده و فراگیر در جهت دسترسی به دادرسی عادلانه و ارتقای فرهنگ حقوقی از طریق آموزش و ارائه خدمات را نیز شامل می‌شود و در این مفهوم به توانمندسازی حقوقی افراد منجر می‌شود.[۲۷] علی‌رغم اینکه خط‌مشی‌های مقرر در قانون برنامه پنج‌ساله دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری در صورت تحقق، گامی مثبت در راستای مفاهیم جدید معاضدت است، اما تدقیق در سایر قوانین مطروحه مؤید آن است که با وجود سابقه طولانی مقررات

---

۲۲. ماده ۲۴ و ۲۳ قانون وکالت مصوب ۱۳۱۵ و ماده ۱۷ آیین‌نامه

۲۳. قسمت یک‌بندی خط‌مشی‌ها ۴-۹

۲٤. بند ۱۳ قسمت خط‌مشی‌های اساسی

۲۵. ماده ۱۵۸ و ۱۸۷

۲٦. ماده ۱۳۰

۲۷. محمدمهدی مقدادی، «ضرورت تحول معاضدت حقوقی در جمهوری اسلامی و فواید آن»، دین و قانون، ۴، ۱۴(۱۳۹۵)، ۸۷.

معاضدت در ایران، مفهوم محدود و سنتی معاضدت بیشتر مورد توجه قانونگذار قرار گرفته و چهارچوب نظام و سامانه فعلی همین مقررات نیز از نظر برخی حقوق‌دانان در وضعیت محدود و نامناسبی قرار دارد و بسیاری از مردم نسبت به اعمال حق معاضدت محروم بوده و حتی کمترین اطلاعاتی در مورد آن ندارند.[۲۸] از این منظر برخی حقوق‌دانان نیز با تأکید بر تعدد، نوع و نامنظم بودن و توجه صرف به مفهوم محدود معاضدت، ضرورت تدوین قانون جامع و هماهنگ و به‌روز را در این حوزه مطرح نموده‌اند.[۲۹] پیش‌بینی نهادهای مشاوره در سطح کانون وکلا و قوه قضائیه و سامانه تلفنی و آنلاین مشاوره حقوقی قوه قضائیه، گام مفیدی در تحقق اهداف قانون برنامه پنج‌ساله دوم و تسهیل ارائه خدمات حقوقی به شهروندان محسوب می‌شوند، اما ناکافی بودن آن در عمل اثبات شده و این اقدامات نتوانسته رافع تمام نیازهای حقوقی شهروندان باشند؛ بنابراین به نظر می‌رسد با توجه به ناکافی بودن اشکال معاضدت فعلی و در راستای رفع مشکلات مربوط به نقض حقوق شهروندی و کاهش اختلافات و دعاوی قضایی، ضرورت توجه و اهتمام بیشتر به ارائه خدمات حقوقی مناسب از منظر حقوق شهروندی کاملاً احساس می‌شود.

۳-نقش کلینیک‌های حقوقی در تحقق حق دریافت آموزش حقوقی و حق دسترسی به خدمات حقوقی

با توجه به خلأهای موجود در خصوص حق شهروندان مبنی بر دریافت آموزش حقوقی و خدمات حقوقی شهروندان به شرحی که گذشت، ایجاد سازکارهای قانونی مناسب جهت ارتقای آگاهی‌های حقوقی شهروندان به‌عنوان یکی از ابزار پیشگیری از ایجاد اختلافات حقوقی و ارائه خدمات حقوقی مورد نیاز جهت معاضدت و طرح صحیح دعاوی در مراجع قضایی ضروری است. اهمیت معاضدت حقوقی در مفهوم جدید آن در نظام‌های حقوقی مختلف موجب استفاده از راهکارهای متعدد شده و نهادهای حقوقی مختلفی در راستای معاضدت وجود دارند. وکلای معاضدتی، مؤسسات مختلف ارائه‌دهنده خدمات حقوقی به افراد بی‌بضاعت، قراردادهای خدماتی توسط شرکت‌های حقوقی[۳۰] بیمه هزینه‌های دادرسی[۳۱]، تأمین هزینه‌های دادرسی توسط ثالث[۳۲]

---

۲۸. همان، ۹۱.

۲۹. محمود عباسی و مریم شعبان، «کلینیک‌های حقوق شهروندی در ایران: چیستی و چگونگی»، مطالعات حقوق شهروندی، ۱، ۴(۱۳۹۶)، ۵۱.

30. Contracts for Services by Law Firms

برای مطالعه در خصوص این قراردادها، نک:

Richard Wilson, “Legal Aid and Clinical Legal Education in Europe and the USA: Are They Compatible?”, In: *Outsourcing Legal aid in the Nordic Welfare States*, edited by Olaf Halvorsen Rønning (New York, Palgrave Mcmillan, 2018), 265-266.

31. Legal Expenses Insurance

بیمه هزینه‌های حقوقی یکی از راهکارهای معاضدت و افزایش دسترسی شهروندان به عدالت مورد توجه نظام‌های اروپایی قرار گرفته است. این بیمه‌ها که هزینه‌های اقامه دعاوی یا دفاع در برابر دعاوی را تحت پوشش قرار می‌دهند، از دهه ۱۹۸۰

و حق‌الوکاله‌های مشروط یا احتمالی[۳۳] ازجمله این موارد هستند[۳۴] که در گسترش اسباب معاضدت در نظام‌های حقوقی مختلف مؤثر بوده‌اند. این در حالی است که در حقوق ایران، اسباب معاضدت محدود به مفهوم سنتی آن بوده و به انتخاب وکیل معاضدتی محدود شده است. با توجه به فقدان نهادها و راهکارهای مذکور در حقوق ایران، راهکار ارائه‌شده در پژوهش حاضر برای جبران این خلأها، استفاده از ظرفیت‌های کلینیک‌های حقوقی است که در ادامه به آن خواهیم پرداخت.

۳-۱- تعریف و جایگاه کلینیک‌های حقوقی در حقوق ایران

کلینیک‌های حقوقی نهادهایی هستند که به‌منظور حمایت از شهروندان جامعه در مواقعی که حقوق اجتماعی آنها تحت‌الشعاع قرار می‌گیرد و در پاسخ به نیاز به حمایت از سوی جامعه‌ای که

در بسیاری از نظام‌های حقوقی مورد توجه قرار گرفته و در حال حاضر در اکثر نظام‌های اروپایی کاربرد دارند. نظام قضایی اتحادیه اروپا، بیمه‌های هزینه‌های حقوقی را به این شکل تعریف می‌کند: «یک شرکت بیمه که در مقابل پرداخت حق بیمه، تعهد به تأمین هزینه‌های دادرسی و سایر خدمات مرتبط با پوشش بیمه به‌ویژه با توجه به موارد زیر می‌نماید. الف) جبران خسارت شخص بیمه‌شده از طریق مصالحه در خارج از دادگاه یا از طریق دادرسی مدنی یا کیفری؛ ب) دفاع یا نمایندگی از شخص بیمه‌شده در دادرسی‌های مدنی، کیفری، اداری یا سایر موارد یا در رابطه با هرگونه ادعای مطرح‌شده علیه آن شخص». برای مطالعه در خصوص این نوع بیمه‌ها، نک: ناهید صفری، «ارزیابی بیمه هزینه‌های دادرسی از منظر حقوق مصرف‌کنندگان»، حقوقی دادگستری، ۸۶، ۱۱۸(۱۴۰۱)، ۱۶۳-۱۸۳.

Anna McNee, *Legal Expenses Insurance and Access to Justice* (Legal Policy & Research Unit International Bar Association, 2019), 12.

32. Third Party Funders (TPFs)

برای مطالعه در خصوص این موضوع، نک:

Christopher Hodges, Stefan Vogenauer and Magdalena Tulibacka, "Costs and Funding of Civil Litigation: A Comparative Study", *Oxford Legal Studies Research*, 55(2009).

33 . Conditional Fee Agreements

حق‌الوکاله‌های مشروط و احتمالی با مشروط کردن پرداخت حق‌الوکاله به پیروزی در دعوا از جمله راهکارهایی است که در راستای معاضدت و افزایش دسترسی به عدالت مورد توجه نظام‌های حقوقی مختلف واقع شده است. در این نوع حق‌الوکاله‌ها، پرداخت حق‌الوکاله مشروط به نتیجه دعواست؛ به نحوی که در صورت شکست در دعوا حق‌الوکاله‌ای به وکیل تعلق نخواهد گرفت و در صورت پیروزی در دعوا، چند برابر تعرفه حق‌الوکاله و یا درصدی از محکوم‌به، به او تعلق خواهد گرفت. برای مطالعه در خصوص این نوع حق‌الوکاله‌ها، نک: ناهید صفری و آرتین جهانشاهی، «حق‌الوکاله‌های احتمالی و مشروط». مطالعات حقوقی، ۱۲، ۲(۱۳۹۹)، ۱۶۳-۱۹۴.

۳۴. به‌عنوان نمونه، شرکت خدمات حقوقی فدرال (LSC) بزرگ‌ترین مرکز در ایالات متحده آمریکاست که در سال ۱۹۷۴ تأسیس شد. اگرچه بودجه ایالتی و محلی در حال حاضر تقریباً دو برابر بودجه LSC است، LSC بزرگ‌ترین ارائه‌دهنده خدمات حقوقی مدنی و مرتبط برای فقرا است. البته محدودیت‌هایی برای این مرکز وجود دارد، از جمله اینکه برخی اقشار جامعه همانند مهاجران و برخی دعاوی مانند دعاوی جمعی و دعاوی کیفری را شامل نمی‌شود.

Wilson, Op. Cit. 266.

برای مطالعه در خصوص انواع مختلف معاضدت‌ها در آمریکا، نک:

Alan W. Houseman, Civil legal aid in the United States, National Report for the United States prepared for the International Legal Aid Group (ILAG), 2018.

در آن زندگی می‌کنند، برای ارائه مشاوره، معاضدت، مددکاری، راهنمایی، آموزش و... در زمینه‌های مربوط به حقوق شهروندی تعریف می‌شوند.[۳۵] توجه به کلینیک‌های حقوقی در ادبیات حقوقی ایران سال‌هاست از طرف نویسندگان حقوقی مورد توجه قرار گرفته است، اما در عمل تا رسیدن به حد مطلوب خود فاصله دارند و توجه و اهتمام بیشتر ضروری است. تأسیس این کلینیک‌ها با آموزه‌های دینی جامعه ما که همواره بر حمایت از محرومین و گسترش عدالت و ارائه خدمات عام‌المنفعه در جامعه توصیه دارد، همسوست و به نظر می‌رسد که در شرایط فعلی در مقایسه با سایر اسباب معاضدت به علت دربرداشتن حوزه‌های مختلف وظایف آموزشی و خدماتی، می‌توانند راهکار مناسبی برای افزایش سواد حقوقی مناسب در سطح جامعه و ارائه خدمات حقوقی مورد نیاز باشند. گسترده بودن دامنه خدمات حقوقی این کلینیک‌ها را باید از امتیازات آن دانست. برگزاری جلسات و دوره‌های آموزشی کوتاه‌مدت، کارگاه‌های آموزشی، تهیه بروشورهای علمی و ارائه مشاوره‌های حقوقی و روان‌شناختی و مددکاری اجتماعی و معاضدت حقوقی را باید ازجمله فعالیت‌های کلینیک‌های حقوقی دانست.

در ایران، کلینیک‌های حقوق شهروندی در نقاط مختلف کشور راه‌اندازی شده و عملکرد برخی از کلینیک‌ها ازجمله کلینیک‌های حقوق شهروندی تأسیس‌شده در اداره کل حقوق بشر، امور بین‌الملل و حقوق شهروندی وزارت دادگستری که در چند استان مانند یزد و قزوین تأسیس شده‌اند، رضایت‌بخش بوده است.[۳۶] در نظام دانشگاهی ایران نیز ایده تشکیل کلینیک‌های حقوقی به تبعیت از سایر کشورها[۳۷] بیش از یک دهه است که با اقتباس تا حدودی ناقص از نمونه‌های مشابه در سایر

---

۳۵. عباسی، پیشین، ۷۱.

۳۶. همان، ۶۳.

۳۷. توجه به کلینیک‌های حقوقی در جهان به‌ویژه به شکل دانشگاهی آن، تا حدی است که برخی از جنبش جهانی کلینیکی صحبت می‌کنند. جنبش »اتحاد جهانی برای آموزش عدالت« که از ۴۰ سال گذشته در حال فعالیت است، از جمله جنبش‌های مهم در این زمینه است. این جنبش تلاشی تلفیقی از متخصصان حقوقی، دانشگاهیان، دانشجویان و فعالان برای ایجاد تغییر در رویکرد عدالت از طریق آموزش حقوقی است. انتقادات واردشده بر نحوه تدریس حقوق در دانشگاه‌های جهان و ضرورت توجه به کاربردی کردن حقوق، مسئله آموزش کلینیکی حقوقی را در سطح جهان مطرح نموده و ظهور کلینیک‌های حقوقی اغلب با توسعه آموزش‌های حقوقی پیوند خورده است. ایالات متحده از اولین کشورهایی است که با اصلاح روش آموزش حقوق در دانشگاه‌ها، تأسیس کلینیک‌های حقوقی را آغاز کرده و حجم زیادی از خدمات حقوقی رایگان در قالب این کلینیک‌ها ارائه می‌شود. علاوه بر آمریکا، کلینیک‌های حقوقی در اروپای غربی نیز با سرعت زیادی رشد کرده و در کشورهای اتریش، بلژیک، فرانسه، آلمان ایتالیا، هلند، نروژ و اسپانیا شاهد فعالیت کلینیک‌های حقوقی هستیم. در حال حاضر یک سازمان منطقه‌ای نیز تحت عنوان شبکه اروپایی آموزش کلینیکی حقوق وجود دارد که همراه با سایر مؤسسات در حال ارائه خدمات حقوقی هستند. برای مطالعه در خصوص این جنبش و تاریخچه و نحوه و علل شکل‌گیری کلینیک‌های حقوقی در

کشورها، توسط برخی دانشگاه‌ها مورد توجه قرار گرفته و در این راستا کلینیک‌های حقوقی متعددی نیز ایجاد شده‌اند.[۳۸] دانشگاه مفید قم، شهید بهشتی، فردوسی مشهد، میبد، مراغه، ابن‌سینا، خوارزمی، شهید چمران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد دامغان و بندرعباس و... ازجمله نهادهای دانشگاهی هستند که کلینیک‌های حقوقی را تأسیس نموده‌اند.[۳۹]

۳-۲- مزایای تأسیس کلینیک‌های حقوقی

علی‌رغم تعیین اهداف متعدد برای کلینیک‌های حقوقی، اکثر کلینیک‌های حقوقی بر دو هدف اصلی و مهم رفع خلأهای آموزش حقوق و تحقق عدالت در جامعه متمرکز هستند. از این رو مزایا و فواید این کلینیک‌ها با توجه به این دو هدف قابل تبیین است.

۳-۲-۱- کارکرد آموزشی کلینیک‌های حقوقی

یکی از مهم‌ترین اهداف تشکیل کلینیک‌های حقوقی، اهداف آموزشی آن است. این هدف گروه‌های مختلفی را شامل می‌شود. با توجه به رویکرد اصلی کلینیک‌های حقوقی مبنی بر استفاده از دانشجویان حقوق، یکی از مزایای اصلی کلینیک‌های حقوقی، آموزش دانشجویان است. به لحاظ ارتباط تنگاتنگ رشته حقوق با جامعه لازم است که آموزش‌های حقوقی صرفاً به‌صورت نظری نبوده و دانشجویان به‌صورت کاربردی و عملی نیز آموزش ببینند. این در حالی است که آموزش حقوق در کشور ما در حوزه آموزش عملی و کاربردی با ضعف قابل توجهی مواجه است و همین مسئله موجب شده دانش‌آموختگان رشته حقوق در وضعیت فعلی، مهارت‌های عملی لازم را نداشته باشند. به همین دلیل کلینیک‌های حقوقی، مکان مناسبی برای یادگیری مهارت‌های لازم به‌صورت عملی و کاربردی هستند. البته این ضعف منحصر به ایران نبوده و ظهور کلینیک‌های حقوقی در جهان نیز به انتقادات واردشده بر نحوه تدریس حقوق در دانشگاه‌ها و ضرورت توجه به کاربردی کردن حقوق و به عبارتی با توسعه روزافزون

کشورهای مختلف، نک: فرانک بلک، جنبش جهانی کلینیکی، آموزش حقوق‌دانان برای عدالت اجتماعی، ترجمه علی‌اکبر سیاپوش و دیگران (قم: نشر غمزه، ۱۴۰۱).

Yubaraj Sangroula, "Social justice jurisprudence of clinical education programme: A paradigm shift from legal education to justice education", *Jindal Global Law Review*, 11, 2(2020), 344; Frank. S. Bloch, "Access to justice and the global clinical movement", *Wash. UJL & Pol'y*, 28(2008), 111-139; Shuvro Prosun Sarker, *Clinical legal Education in Asia: Accessing justice for the underprivileged* (New York: Palgrave Macmillan, 2016), 1; Wilson, Op. Cit. 265, 281.

۳۸. محمدقاسم تنگستانی، «کلینیک‌های حقوقی دانشگاهی؛ از چیستی و چرایی تا چگونگی تحقق و فعالیت»، مجله حقوقی دادگستری، ۸۷، ۱۲۱(۱۴۰۲)، ۹۴.

۳۹. محمود عباسی و لیلا میربد، «کلینیک‌های حقوقی؛ سازکار مطلوب حمایت و تحقق حقوق کودک»، حقوق کودک، ۲، ۸(۱۳۹۹)، ۱۹.

آموزش‌های حقوقی پیوند خورده است.[۴۰] مهم‌ترین مهارت‌ها و توانایی‌های حقوقی که در کلینیک‌های حقوقی آموخته می‌شوند، عبارت‌اند از: توانایی حل مسئله، تحلیل و استدلال حقوقی، شناسایی و جستجو در مورد مسائل حقوقی، تحقیق و بررسی، توانایی برقراری ارتباط، مشاوره دادن، مذاکره کردن، کسب دانش آیین دادرسی، مهارت‌های مربوط به استفاده از روش‌های جایگزین حل‌وفصل اختلافات و سازمان‌دهی و مدیریت حرفه‌ای.[۴۱]

علاوه بر دانشجویان، کلینیک‌های حقوقی ثمرات آموزشی قابل توجهی برای وکلا و اساتید حقوق دارد. هم‌نشینی وکلا با اساتید دانشگاه و حضور مستمر در یک محیط علمی دانشگاهی موجب روزآمد شدن دانسته‌های حقوقی آنها و آشنایی با نظریات جدید حقوقی می‌شود. همچنین حضور در کلینیک‌های حقوقی، حس مسئولیت‌پذیری وکلا در قبال محرومین جامعه را برمی‌انگیزد. از سوی دیگر حضور اساتید حقوق در کلینیک‌ها نیز آنها را با مسائل به‌روز و کاربردی حقوقی در جامعه آشنا نموده و فرصتی برای آنها ایجاد می‌کند تا آثار اندیشه‌های حقوقی را در بستر اجتماع دریابند و به‌نوعی بازتاب آنچه را در کلاس درس به‌صورت تئوری بیان کرده‌اند، در عالم واقع مشاهده کرده و بدین ترتیب فرصت ارزیابی قواعد حقوقی را به دست آورند که این خود کارآمدی علم در جامعه را به ارمغان خواهد آورد. از سوی دیگر مشاهده مسائل و خلأهای حقوقی می‌تواند اندیشه‌ها و قواعد حقوقی نوینی را در ذهن اساتید دانشگاهی خلق کند.[۴۲]

۳-۲-۲- کارکرد معاضدتی کلینیک‌های حقوقی

در اکثر نظام‌های حقوقی، خدمات حقوقی در شمار گران‌ترین خدمات است. بسیاری از مردم به‌ویژه در کشورهای درحال‌توسعه، حتی اگر باور به‌ضرورت استفاده از خدمات حرفه‌ای وکلا و کارشناسان حقوقی داشته باشند، به دلیل محدودیت‌های مالی توان مراجعه به آنها را ندارند. این امر سبب می‌شود که آنها نتوانند یکی از مهم‌ترین حقوق بشری خود در فرایند دادرسی، یعنی حق استفاده از وکیل را اعمال کنند، موضوعی که گاه به تضییع گسترده حقوق آنان منجر می‌شود.[۴۳] از این رو ارائه خدمات حقوقی به جامعه با فراهم کردن یا تسهیل دسترسی به عدالت به‌خصوص برای اقشار نیازمند و سایر اشخاص متقاضی، به‌عنوان کارکرد دیگر کلینیک‌های

---

۴۰. بلک، پیشین، ۳۸.

41. Daruisz Łomowski, *The Legal Clinic: The Idea, Organization, Methodology* (Poland: Warsaw, 2005), 188.

۴۲. مصطفی فضایلی و فاطمه‌سادات حق‌شناس، «نقش کلینیک‌های حقوقی دانشگاهی و مسجد محور در ارتقای آموزش حقوق بشر در جوامع مسلمان»، فصلنامه پژوهش حقوق تطبیقی و اسلام و غرب، ۴، ۴(۱۳۹۶)، ۱۳۰.

۴۳. مسعود نوری، «کلینیک حقوقی دانشگاهی، چیستی، چرایی، چشم‌انداز فرارو»، حقوق بشر، ۲، ۱(۱۳۸۶)، ۱۳۳.

حقوقی قابل طرح است. این کلینیک‌ها با اتخاذ اهداف انسان‌دوستانه سعی در توانمندسازی حقوقی اشخاص کم‌درآمد و فاقد توانایی مالی برای استفاده از وکیل به‌ویژه در موضوعات مسکن، خانواده، مهاجرت و قانون کار دارند.[٤٤] به باور برخی، کلینیک‌های حقوقی با شناسایی دقیق موارد ایجادکننده اخلال نظم در محیط جامعه و آسیب‌های اجتماعی و افزایش امکان حمایت از افراد در مقابل تضییع احتمالی حقوق ایشان و همچنین نحوه بهره‌مندی آنها از حقوق و امتیازات شهروندی در جامعه، گام مهمی در راستای ارتقای جایگاه انسان در جامعه و حفظ شأن و کرامت او برمی‌دارند. این کلینیک‌ها سبب می‌شوند حتی آن دسته از آحاد جامعه که توانایی پرداخت حق‌الوکاله را ندارند، پیش از طرح دعوا یا در صورت فراخوانده شدن به محکمه قبل از حضور در برابر قاضی از مشاوره‌های حقوقی بهره‌مند شوند. این امر موجب می‌گردد که بسیاری از دعاوی به مصالحه طرفین خاتمه یافته و نیز آن قسم از دعاوی که به دادگاه کشیده می‌شوند، به‌طور صحیح و منقّح مطرح گردند. به عبارت دیگر خدمات کلینیک‌های حقوقی باعث می‌شود کمیت پرونده‌های قضایی کاهش و کیفیت آنها افزایش یابد و این امر، دستاورد ارزنده‌ای برای دستگاه قضایی است. چنین دستاوردی زمینه را برای صرف وقت بیشتر برای هر پرونده از سوی قاضی فراهم آورده و خروجی دستگاه قضایی را علاوه بر کارکرد فیصله دعوی، در محافل علمی و دانشگاهی قابل استفاده می‌سازد.[٤٥]

۳-۳- چالش‌ها و موانع تشکیل کلینیک‌های حقوقی

موانع و چالش‌های متعددی در مسیر فعالیت کلینیک‌های حقوقی وجود دارند. حجم بالای مراجعات، فقدان مقررات در خصوص اعطای پروانه کار محدود حقوقی به دانشجویان فعال در کلینیک‌ها، مقاومت کانون‌های وکلای دادگستری در مورد مشارکت افراد فاقد پروانه وکالت در امر مشاوره حقوقی به لحاظ اینکه ارائه کمک‌های رایگان حقوقی ممکن است بر بازار کار وکلا تأثیر داشته باشد، عدم مهارت کافی دانشجویان و کارآموزان وکالت، موقعیت نامناسب و عدم دسترسی راحت به کلینیک، ضعف در برقراری ارتباط با سازمان‌های دیگر به علت کمبود تبلیغات و اطلاع‌رسانی و نبود نظام نظارتی مناسب بر کلینیک‌ها ازجمله چالش‌های مطرح‌شده توسط برخی پژوهشگران است.[٤٦] از این میان، در نظام حقوقی ایران سه موضوع را باید واجد اهمیت بیشتری دانست که در ادامه به آن پرداخته می‌شود؛

---

44. Ronan Fahy & Mireille Van Eechoud, *Establishing a Start-up Law Clinic in Law School: A Practical Guide. Institute for Information Law* (Amsterdam: University of Amsterdam, 2015), 3.

٤٥. عباسی و شعبان، پیشین، ۷۱ و ۷۴.

٤٦. میسون مک‌کویید، دیوید جان و روبین پالمر، راهنمای کارکنان کلینیک‌های حقوقی (مورد: کلینیک‌های حقوقی آفریقایی)، مترجم عبدالله تقوی (تهران: پژوهشگاه قوه قضائیه، ۱۳۹۹)، ۷۶، ۷۹-۸۰.

۳-۳-۱- موانع مربوط به الزامات قانونی

تشکیل و ادامه حیات کلینیک‌ها مستلزم وجود چهارچوب قانونی مناسب و وجود قوانین و مقررات کافی در این عرصه است. بدون وجود چهارچوب قانونی مناسب و تبیین تمام ابعاد قانونی تشکیل، سازمان‌دهی و فعالیت کلینیک‌های حقوقی به نحو شفاف و دقیق، فعالیت این کلینیک‌ها در عمل با مانع مواجه خواهد بود. این در حالی است که تدقیق در قوانین و مقررات موجود، مؤید آن است که علی‌رغم فعالیت برخی کلینیک‌های حقوقی در ایران، در نظام حقوقی ایران، قوانینی در خصوص ایجاد و فعالیت کلینیک‌های حقوقی به تصویب نرسیده است. صرفاً تبصره ۲ ماده ۵۰ آیین‌نامه اجرایی ماده (۶) قانون حمایت از اطفال و نوجوانان (مصوب ۱۴۰۰/۰۳/۳۰ هیئت‌وزیران) قابل اشاره است که بر اساس آن به‌منظور اجرای تکالیف مقرر در آیین‌نامه فوق در خصوص آموزش و ترویج حقوق کودک و مشاوره و معاضدت حقوقی، مرجع ملی حقوق کودک (وزارت دادگستری) از طریق ایجاد مجموعه خدمات کلینیک‌های حقوق کودک با هماهنگی سازمان بهزیستی اقدام می‌نماید و به‌تازگی وزارت دادگستری نیز اقداماتی را برای ایجاد برخی کلینیک‌های حقوق کودک انجام داده است.[۴۷]

۳-۳-۲- موانع مالی

یکی دیگر از چالش‌های مهم پیشِ روی کلینیک‌های حقوقی، فقدان بودجه کافی برای تشکیل کلینیک است. طبیعی است که تشکیل کلینیک‌های حقوقی نیازمند امکاناتی همانند اختصاص محیط فیزیکی مناسب، تدارک امکانات و تجهیزات اداری لازم و صرف هزینه‌هایی همانند اجاره محل دفتر کلینیک، هزینه تجهیزات و لوازم سخت‌افزاری، نرم‌افزاری و اداری و مواردی از این قبیل است. تأمین مالی اعضای کلینیک حقوقی ازجمله دانشجویان تحت آموزش، اعضای هیئت‌علمی، وکلا و کارآموزان از دیگر موارد است. اغلب این مشکل در کلینیک‌های دانشگاهی به علت عدم پیش‌بینی منابع مالی کافی در بودجه برجسته‌تر است.

۳-۳-۳- موانع مربوط به تأمین نیروی انسانی

چالش مهم دیگر در خصوص تأمین نیروی انسانی کارآمد است. کلینیک‌های حقوقی معمولاً با بهره‌گیری از ظرفیت دانشکده‌های حقوق تأسیس می‌شوند و دانشجویان و فارغ‌التحصیلان حقوقی یا کارآموزان وکالت، اصلی‌ترین اعضای اداره‌کننده کلینیک‌های حقوقی هستند. وکلا و اعضای هیئت‌علمی از دیگر نیروی‌های انسانی کلینیک‌های حقوقی هستند و استفاده از دانش و تجربه آنها به‌عنوان منابع انسانی در ارائه خدمات کلینیک ضرورت دارد. تأمین نیروی انسانی مورد نظر

---

۴۷. تنگستانی، پیشین، ۹۸-۹۹.

کلینیک‌ها علاوه بر تخصیص بودجه، نیازمند پیش‌بینی سازکاری مطلوب جهت جذب نیروی انسانی کارآمد است. از آنجا که کلینیک‌های حقوقی، بستری برای ارائه آموزش‌های تخصصی و فراهم شدن موقعیتی برای آشنایی کاربردی با دعاوی مختلف و همچنین مهارت‌های لازم جهت برقراری ارتباط با مراجعان هستند، معمولاً فعالیت در کلینیک‌ها با استقبال دانشجویان، فارغ‌التحصیلان حقوقی و کارآموزان وکالت مواجه خواهد شد. با وجود این با توجه به فضای حاکم بر آموزش نظری دانشگاهی، اکثر فارغ‌التحصیلان حقوقی فاقد مهارت‌های لازم در این خصوص بوده و کسب مهارت و دریافت آموزش‌های مورد نظر را باید پیش‌شرط فعالیت در کلینیک‌های حقوقی دانست. آموزش اعضای کلینیک و برگزاری دوره‌های آموزشی برای اعضای کلینیک توسط نهادهایی همانند کانون وکلا و اعضای هیئت‌علمی، علاوه بر تخصیص بودجه کافی، نیازمند همکاری این نهادهاست که در عمل ممکن است چالش‌هایی را ایجاد نماید. همچنین حضور مستمر و نظارت پایدار استاد و وکیل راهنما جهت ارتقای کیفیت عملکرد کلینیک‌ها ضرورت دارد و عدم همکاری این افراد ازجمله موانع و چالش‌های مهم این عرصه است. اکثر اعضای هیئت‌علمی رشته حقوق، وکیل هستند، ضمن اینکه فرصت کافی برای فعالیت در کلینیک حقوقی ندارند، مشوق‌های کافی برای ایجاد انگیزه جهت فعالیت توسط دانشگاه هم معمولاً به دلیل وجود موانع مالی و اداری ایجاد نمی‌شود. ایجاد انگیزه برای هیئت‌علمی یا از طریق مشوق‌های مالی یا پیش‌بینی امتیازهای اجرایی و پژوهشی مورد نیاز برای ارتقا از طریق انعقاد تفاهم‌نامه‌هایی با وزارت علوم و دانشگاه‌ها امکان‌پذیر است. ناکافی بودن درآمد حاصل از فعالیت در کلینیک برای وکلا در مقایسه با فعالیت حرفه‌ای آنها از موانع مهم فعالیت وکلا محسوب می‌شود. اگرچه نقش بالقوه کلینیک‌های حقوقی در تبلیغ وکلا و معرفی آنها به شهروندان و جذب غیرمستقیم پرونده برای وکیل می‌تواند مشوق برخی وکلا جهت فعالیت در کلینیک‌ها باشد و از این منظر می‌توان تلاش در جهت جلب همکاری این افراد نمود.

نتیجه‌گیری

داشتن سواد حقوقی و دسترسی به خدمات حقوقی به‌عنوان یکی از ضروریات جامعه کنونی در پیشگیری از ایجاد اختلافات و اقامه صحیح دعاوی سهم بسزایی دارد و با توجه به استانداردها و شرایط زندگی اجتماعی معاصر، باید آن را از مصادیق حقوق شهروندی محسوب نمود. در حالی که مطالعه قوانین موضوعه در حوزه حقوق شهروندی مؤید آن است که مسئله آموزش حقوقی و دریافت خدمات حقوقی به‌عنوان مصداق حقوق شهروندی جز به‌صورت پراکنده، در قوانین موضوعه چندان مورد توجه قرار نگرفته است. علی‌رغم فعالیت برخی نهادها در طی سال‌های اخیر در حوزه حقوق شهروندی، در عمل تلاش‌های صورت‌گرفته در راستای ارتقای آگاهی‌های حقوقی کافی نبوده و فقدان قوانین موضوعه مناسب از یک طرف و فقدان متولی مشخص در عرصه حقوق شهروندی از

طرف دیگر موجب شده دسترسی به آموزش و خدمات حقوقی از منظر حقوق شهروندی مورد توجه قرار نگیرد و در عمل نیز توجه به آموزش شهروندان به رسانه‌های جمعی محدود شده و یا فقط توسط نهادهای خاصی به‌صورت محدود صورت گیرد. از این رو ضرورت توجه و اهتمام بیشتر به مسئله توسط نهادهای دیگر کاملاً احساس می‌شود.

بازنگری در مفهوم معاضدت حقوقی و تأکید بر توانمندسازی حقوقی افراد در مفاهیم جدید معاضدت، ضرورت استفاده از راهکارهای مناسب معاضدتی متناسب با شرایط فعلی جامعه را در حقوق ایران نیز مطرح می‌نماید. با توجه به تجارب مثبت سایر نظام‌های حقوقی در تأسیس کلینیک‌های حقوقی و نمونه‌های رضایت‌بخش داخلی، به نظر می‌رسد این کلینیک‌ها به‌عنوان نهادی با وظایف متعدد آموزشی و خدماتی می‌توانند خلأهای مربوط به سواد حقوقی و برخورداری از خدمات حقوقی در نظام حقوقی ایران را تا حد زیادی جبران نمایند. علی‌رغم فعالیت برخی کلینیک‌ها در سطح کشور، شفاف نبودن وضعیت قانونی کلینیک‌های حقوقی و فقدان متولی دقیق قانونی از یک طرف و محدود بودن تعداد آنها، مؤید آن است که توجه ویژه به این کلینیک‌ها و رفع نقایص قانونی در راستای ارتقای آگاهی‌های حقوقی و تسهیل دسترسی به خدمات حقوقی در کشور ضروری است. از این رو استفاده مطلوب از ظرفیت‌های این کلینیک‌ها، مستلزم رفع موانع قانونی و عملی آن است. در این راستا لازم است که نخست، از نظر قانونی، متولیان حقوق شهروندی و وضعیت حقوقی این کلینیک‌ها روشن شود. با تأسیس کلینیک‌های حقوقی در ادارات و مراکز دولتی ضمن استفاده از خدمات آن از طرف عموم، زمینه آشنایی عموم شهروندان با این کلینیک‌ها فراهم گردد. با گسترده و متنوع نمودن فعالیت‌های کلینیک‌های حقوقی و استفاده از فناوری‌های جدید، زمینه‌های استفاده مطلوب از آنها مهیا شود. همچنین جهت کاهش موانع مربوط به عدم استفاده از کلینیک‌های حقوقی توسط شهروندان، فرهنگ‌سازی‌های لازم از طرق مختلف به‌ویژه رسانه‌های جمعی در خصوص وظایف و ساختار کلینیک‌های حقوقی ضرورت دارد.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- آفنداک، خلیل. «بررسی علل گرایش طرفین دعوی به انتخاب وکیل در شهرستان اهر»، مجله دادرسی، ۱۰۸(۱۳۹۳)، ۵۳-۶۰.

- اخوان، حامد. «بررسی و شناسایی مؤلفه‌های نظام آموزش شهروندی». آفاق علوم انسانی، ٦، ۶۶(۱۴۰۱)، ۱۷-۳۰.

- بلک، فرانک. جنبش جهانی کلینیکی، آموزش حقوق‌دانان برای عدالت اجتماعی. ترجمه علی‌اکبر سیاپوش و دیگران. ویرایش اول. قم: نشر غمزه، ۱۴۰۱.

- تنگستانی، محمدقاسم. «کلینیک‌های حقوقی دانشگاهی؛ از چیستی و چرایی تا چگونگی تحقق و فعالیت». حقوقی دادگستری، ۸۷، ۱۲۱(۱۴۰۲)، ۹۳-۱۱۴.

DOI: 10.22106/JLJ. 2021.537155.4356

- جهانشاهی، زهرا. «مطالعه تطبیقی مصادیق حقوق شهروندی در حقوق ایران و انگلستان». مطالعات علوم اجتماعی، ۷، ۴(۱۴۰۰)، ۱۷۸-۱۸۸.

- حبیب‌نژاد، احمد، زهرا عامری و احمد خسروی. «تعهدات دولت در گسترش سواد حقوقی با نگاهی به نظام حقوقی ایران». مطالعات حقوق عمومی، ۵۰، ۱(۱۳۹۹)، ۱۸۱-۱۹۷.

https://doi.org/10.22059/jplsq.2018.255092.1707

- خبرگزاری فارس. « فقط ۵ درصد پرونده‌ها با وکیل رسیدگی می‌شود/ وکلا: مردم فرهنگ استفاده از وکیل را ندارند!». ۱۸ مهر ۱٤۰۰. قابل دسترسی در:

https://www.farsnews.ir/news/14000718000160/

- خسروی، احمد و حامد نوروزی. «حق بر فهم قانون». مجله حقوقی دادگستری، ۸۴، ۱۱۱(۱۳۹۹)، ۶۵-۸۷.

https://doi.org/10.22106/jlj.2020.121654.3179

- رضاپور، داریوش، علیرضا گلستانی، محمد غلامی و حسن سعادت‌پور. «عوامل مؤثر بر آگاهی شهروندان از مفهوم حقوق شهروندی». پژوهش در آموزش مطالعات اجتماعی، ۱، ۲(۱۳۹۸)، ۴۸-۶۷.

- زیاری، کرامت‌الله، عبدالله شیخی، مرضیه باقرعطاران و دیمن کاشفی‌دوست. «ارزیابی میزان آگاهی‌های عمومی شهروندان پیرانشهر از حقوق شهروندی و قوانین شهری». پژوهش‌های جغرافیای برنامه‌ریزی شهری، ۱،۱(۱۳۹۲)، ۵۹-۷۷.

- سالک راضی، مجتبی. «جایگاه شهرداری‌ها از منظر حقوق شهروندی». پژوهش و مطالعات علوم اسلامی، ۳، ۳۱(۱۴۰۰)، ۷۶-۹۳.

- صفری، ناهید. «ارزیابی بیمه هزینه‌های دادرسی از منظر حقوق مصرف‌کنندگان». حقوقی دادگستری، ۸۶، ۱۱۸(۱۴۰۱)، ۱۶۳-۱۸۳.

https://doi.org/10.22106/jlj.2021.536128.4349

- صفری، ناهید و آرتین جهانشاهی. «حق‌الوکاله‌های احتمالی و مشروط». مطالعات حقوقی، ۱۲، ۲(۱۳۹۹)، ۱۶۳-۱۹۴.
10.22099/JLS.2020.34416.3538
- عباسی، محمود و لیلا میربد. «کلینیک‌های حقوقی؛ سازکار مطلوب حمایت و تحقق حقوق کودک». حقوق کودک، ۲، ۸(۱۳۹۹)، ۱۱-۴۶.
- عباسی، محمود و مریم شعبان. «کلینیک‌های حقوق شهروندی در ایران: چیستی و چگونگی». مطالعات حقوق شهروندی، ۱، ۴(۱۳۹۶)، ۶۳-۸۴.
- فضایلی، مصطفی و فاطمه‌سادات حق‌شناس. «نقش کلینیک‌های حقوقی دانشگاهی و مسجد محور در ارتقای آموزش حقوق بشر در جوامع مسلمان». فصلنامه پژوهش حقوق تطبیقی و اسلام و غرب، ٤، ٤(۱۳۹۶)، ۱۲۱-۱۴۰.
- قرشی، مهدی، حجت‌الله ابراهیمیان و مقصود رنجبر. «بررسی نقش قوه قضائیه در حفظ حقوق شهروندی در جمهوری اسلامی ایران در چارچوب رویکرد حکمرانی خوب». رهیافت انقلاب اسلامی، ۱۶، ۵۸(۱۴۰۱)، ۲۷-۴۶.
- کاتوزیان، ناصر. مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران. ویرایش دوم. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۲.
- گنجی، محمد، محسن نیازی و اسما عسکری کویری. «تحلیلی بر فرهنگ شهروندی با تأکید بر آموزش‌های شهروندی». مطالعات جامعه‌شناسی شهری، ۴، ۱۲(۱۳۹۳)، ۷۵-۱۰۰.
- محسنی، رضاعلی. «ابعاد و تحلیل حقوق شهروندی؛ راهکارهایی برای تربیت و آموزش حقوق شهروندی». مطالعات سیاسی، ۳، ۱۰(۱۳۸۹)، ۱۱۷-۱۴۴.
- مقدادی، محمدمهدی. «ضرورت تحول معاضدت حقوقی در جمهوری اسلامی و فواید آن». دین و قانون، ۴، ۱۴(۱۳۹۵)، ۸۷-۱۲۳.
- موسوی، محمدامین. مبانی فهم حقوق (درآمدی بر فلسفه حقوق). ویرایش اول. تهران: انتشارات جنگل، ۱۳۹۱.
- مک‌کویید، میسون، دیوید جان و روبین پالمر. راهنمای کارکنان کلینیک‌های حقوقی (مورد: کلینیک‌های حقوقی آفریقایی). مترجم عبدالله تقوی. تهران: پژوهشگاه قوه قضائیه، ۱۳۹۹.
- نوری، مسعود. «کلینیک حقوقی دانشگاهی، چیستی، چرایی، چشم‌انداز فرارو». حقوق بشر، ۲، ۱(۱۳۸۶)، ۱۲۹-۱۳٦.

ب) منابع انگلیسی

- Bloch, Frank. S. “Access to justice and the global clinical movement”. *Wash. UJL & Pol'y*, 28(2008), 111-139.
- Fahy, Ronan & Mireille Van Eechoud. *Establishing a Start-up Law Clinic in Law School: A Practical Guide*. Institute for Information Law, University of Amsterdam, 2015.
- Hodges, Christopher, Stefan Vogenauer and Magdalena Tulibacka. “Costs and Funding of Civil Litigation: A Comparative Study”. *Oxford Legal Studies Research*, 55(2009).

- Houseman, Alan W. Civil legal aid in the United States. National Report for the United States prepared for the International Legal Aid Group (ILAG), 2018. Available at: https://palegalaid.net/sites/default/files/attachments/2018-07/CIVIL-LEGAL-AID-IN-THE-UNITED-STATES-2017.pdf
- Łomowski, Daruisz. *The Legal Clinic: The Idea, Organization, Methodology*. Poland: Warsaw, 2005. Available at: http://www.fupp.org.pl/down/legal_clinic.pdf
- Marshall, Thomas Humphery. *Citizenship and Social Class Citizenship and Social Class and Other Essays*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- McNee, Anna. *Legal Expenses Insurance and Access to Justice*. Legal Policy & Research Unit International Bar Association, 2019.
- Parker-Gwin, Rashel & J. Beth Mabry. "Service learning as pedagogy and civic education: Comparing outcomes for three models". *Teaching sociology*, 26, 4(1998), 276-291: DOI: 10.2307/1318768
- Sangroula, Yubaraj. "Social justice jurisprudence of clinical education programme: A paradigm shift from legal education to justice education". *Jindal Global Law Review*, 11, 2(2020), 339-364. Doi:10.1007/s41020-020-00131-4
- Sarker, Shuvro Prosun. *Clinical legal Education in Asia: Accessing justice for the underprivileged*. New York: Palgrave Macmillan, 2016.
- White, James Boyd. "The invisible discourse of the law: Reflections on legal literacy and general education". *University of Colorado Law Review*, 54, 2(1982), 143-159.
- Wilson, Richard. "Legal Aid and Clinical Legal Education in Europe and the USA: Are They Compatible?". In: *Outsourcing Legal aid in the Nordic Welfare States*. edited by Olaf Halvorsen Rønning. New York, Palgrave Mcmillan, 2018.
- Zariski, Archie. *Legal literacy, An Introduction to Legal Studies*. Athabasca: Athabasca University, 2014.